

Linguïstische relativiteit: theorie en empirie

Inleiding

De controverse rond het linguïstische relativiteitsprincipe en zijn sterke variant de linguïstische determinatiehypothese woedt al enkele decennia in academische milieus en heeft ook ingang gevonden bij een ruimer deel van de bevolking. Een definitieve consensus is echter nog niet bereikt, en het lijkt er sterk op dat dit ook in de nabije toekomst niet zal verwezenlijkt worden. De wetenschappelijke stellingen lijken immers reeds ingenomen te zijn, en worden door de respectieve wetenschappers met een soms verbazende strijdvaardigheid verdedigd. Hiervoor zijn enkele redenen te bedenken.

Het linguïstische relativiteitsdebat bevindt zich op het kruispunt waar verschillende wetenschappelijke disciplines elkaar ontmoeten, en waar diverse takken als linguïstiek, cross-culturele psychologie, antropologie, experimentele cognitieve wetenschappen en andere tot samenwerking moeten zien te komen. Elk van deze wetenschappen heeft echter zijn eigen theorieën en methodologie, die soms zo sterk van elkaar verschillen dat men bijna van verschillende paradigmata kan gewagen. Dit brengt met zich mee dat dit één van die wetenschappelijke debatten is waar emoties hoog kunnen opblazen, en een merkbare invloed op de verschillende conclusies uitoefenen.

Een andere reden voor de animositeit die rond dit debat is ontstaan zijn de verstrekkende gevolgen die een aanvaarding van de Sapir-Whorf hypothese met zich meebrengt. Denken zou dan immers minder autonoom en individueel zijn dan intuïtief wordt aangenomen. Bovendien bestaat het gevaar dat men het neutrale ‘verschil in denken’ zou vertalen in een hiërarchische rangschikking, een element dat in de Bloom-Au discussie (cf. infra) duidelijk naar voor komt.

De opzet van deze paper is beperkt. Aangezien de literatuur rond dit onderwerp massief is oversteeg een exhaustieve literatuurstudie ruimschoots de beperkingen die inherent zijn aan deze opdracht. Daarom is er voor gekozen een aantal posities in het debat bij elkaar te brengen en tegen elkaar af te wegen, op basis van enkele overzichtswerken en monografieën van enkele hoofdfiguren in dit debat.

In een eerste hoofdstuk wordt het ontstaan van de Sapir-Whorf hypothese geschetst, met daarin bijzondere aandacht voor de opvattingen over taal die aan de grondslag liggen van de band tussen denken en taal zoals die wordt beschreven door Benjamin Whorf.

In het volgende hoofdstuk komen enkele voorbeelden van empirisch onderzoek aan bod, onderzoek dat er vaak expliciet op gericht is het linguïstisch relativiteitsprincipe te ontcrachten dan wel te bevestigen.

In het derde en laatste hoofdstuk tenslotte komt een nieuwe oriëntatie aan bod die vooral ‘betekenis’ in het debat probeert te betrekken en die vooral aandacht besteed aan de ambigue en poëtische aspecten van taal als communicatiemiddel.

Hoofdstuk 1. De linguïstische relativiteitshypothese: Boas, Sapir en Whorf

De linguïstische relativiteitshypothese krijgt haar meest gecontesteerde vorm in de geschriften van Whorf, die beïnvloed werd door de Boasiaanse antropologie en onder meer Sapir, wat meteen de benaming waaronder deze theorie ook bekend staat verklaart, de ‘Sapir-Whorf hypothese’. In deze paragraaf zal daarom het ontstaan van deze theorie worden geschetst om zo te komen tot een samenvatting van Whorfs ideeën over de band tussen ‘denken’ en ‘taal’. Hierbij zal vooral aandacht worden geschonken aan de ontwikkeling van de ideeën over taal.

Een absoluut begin aanduiden van de evolutie die zal leiden tot het linguïstische relativiteitsprincipe is niet eenvoudig, omdat deze theorie een belangrijke wijziging inhoudt van de manier waarop over taal wordt gedacht. Om deze reden kan worden geargumenteed dat de eerste zaden voor de Sapir-Whorf hypothese werden geplant door de critici van het Cartesiaanse rationalisme zoals bijvoorbeeld Giambattista Vico. Deze denkers wezen op het belang van de poëtische en esthetische functies van taal en stonden aan de wieg van het Duitse Romantiek. (Friedrich, 1986; Foley 1997) Eén van de grote figuren binnen deze stroming is Wilhelm von Humboldt die taal niet enkel als representatiesysteem ziet maar als ‘Seele der Nation’, wat aan de oorsprong ligt van verschillen in ‘Weltansicht’ tussen verschillende taalgroepen (Van Poecke, 1991). Het belang van de theorieën van Von Humboldt ligt hem in het feit dat hij taal niet enkel ziet als nomenclatuur voor een objectieve werkelijkheid, maar taal als een activiteit bekijkt die de cultuur en de individualiteit van de spreker uitdrukt en dat de mens de wereld vooral waarneemt door het medium taal.

Franz Boas maakt drie bedenkingen over de natuur van taal die belangrijk zijn in de ontwikkeling van het linguïstisch relativiteitsprincipe. Ten eerste stelt hij vast dat talen ervaringen classificeren of, met andere woorden, dat bepaalde ervaringselementen in één categorie worden geplaatst op basis van gelijkheid of gelijkaardigheid. Verder merkt hij op dat de verschillende talen deze classificatie niet op een gelijke manier organiseren, maar dat iedere taal dit volgens zijn eigen interne samenhang doet. Tenslotte beschouwt hij linguïstische fenomenen, waarvan deze classificatie een onderdeel vormt, als onbewuste processen, waarvoor hij zich vooral baseert op de automatische productie van taaluitingen (Lucy, 1992; Foley, 1997). Ook Boas gaat er, net als von Humboldt¹, dus van uit dat taal geen exacte mentale kaart van een externe, objectieve werkelijkheid is, maar integendeel een eigen logica en samenhang kent die de kijk op de werkelijkheid beïnvloedt (Roossens, 1992).

Boas ziet taal als de uitdrukking van ideeën, en dus van denken, maar doet pas op het einde van zijn leven causale uitspraken over deze band, waarschijnlijk onder invloed van zijn leerling Sapir en Whorf. De uitspraken die hij doet over de band tussen taal en denken hebben voornamelijk tot doel het evolutionistische gedachtegoed, dat culturen in een hiërarchische rangorde tracht te plaatsen, te ontmaskeren. Talen, en de culturen waarvan zij de inhoud uitdrukken, zijn in essentie gelijkwaardig, en hebben alle hun eigen tekortkomingen en voordelen. Bovendien heeft taal enkele eigenschappen die cross-cultureel worden teruggevonden, en deze universele karakteristieken zijn een aanduiding van de psychische eenheid van de mens.² (Lucy, 1992; Foley, 1997)

¹ Boas, die zijn scholing in Duitsland genoot en pas later naar de Verenigde Staten uitweek, was via de psycholoog en linguïst Wilhelm Wundt vertrouwd met het werk van von Humboldt (Friedrich, 1986). Ook Sapir, een leerling van Boas, was bekend met von Humboldts theorieën (Van Poecke, 1991), en vergeleek in zijn ‘master’s thesis’ von Humboldt met Herder (Gumperz & Levinson; 1996).

² De verschillen tussen talen wijt Boas, in overeenstemming met de diffusionistische theorieën, aan de specifieke geschiedenis van elke taalgemeenschap.

Sapir bouwt verder op de ideeën van Boas en voegt er een structuralistische analyse aan toe, die taal ziet als een coherent systeem waarin de elementen hun betekenis krijgen in relatie tot elkaar en tot het systeem als geheel. Het bekijken van taal als een coherent systeem heeft gevolgen voor de aard van de verschillen tussen de Boasiaanse linguïstische categorieën. Deze categorieën staan niet los van elkaar maar worden verzameld in een coherent geheel, wat tot gevolg heeft dat de diversiteit die Boas opmerkt als een gevolg van de systematische natuur van elke taal kan worden gezien.³ Tenslotte ziet Sapir deze systematische eigenschappen van taal als een mogelijke verklaring van het onbewuste karakter van taal; enerzijds bestaat er een natuurlijke neiging om aan de functies van gedrag meer ‘intellectuele aandacht’ te geven dan aan de vorm ervan, en anderzijds bemoeilijkt de complexiteit van het taalsysteem bewuste reflectie. (Friedrich, 1986; Lucy, 1992; Foley, 1997)

Dit alles leidt Sapir ertoe Boas’ stelling dat linguïstische categorieën het denken uitdrukken om te keren en te stellen dat taal het denken kanaliseert.⁴ Conceptueel denken is enkel mogelijk dankzij taal, en dit impliceert dat ‘puur’ conceptueel denken onmogelijk is, maar integendeel steeds in bepaalde mate wordt beïnvloedt door de taal waarin het zijn uitdrukking vindt (Friedrich, 1986; Lucy, 1992; Foley, 1997). De uitdrukking van de wereld zoals die zich aan een individu presenteert kan dus nooit objectief zijn, maar wordt geïnterpreteerd met behulp van de onbewuste, systematische categorieën van taal.

Tenslotte kan nog worden opgemerkt dat het relativisme dat Sapir aan taal toeschrijft geen verwerping van Boas’ overtuiging van de psychische eenheid van de mensheid inhoudt, vermits het hier enkel de conceptuele interpretaties van de werkelijkheid betreft, en niet de onderliggende psychologische en neurologische processen of functies van taal.

Whorf, die geen formele linguïstische opleiding genoot, maar wel in contact kwam met Sapir en wiens linguïstisch werk ondanks het ontbreken van een ‘officiële’ scholing op bewondering werd en wordt onthaald, is diegene die de linguïstische relativiteitshypothese zijn grootste bekendheid gaf, hoewel dit nooit los van de ideeën van Sapir en Boas kan worden gezien.

Whorf is, net als Boas en Sapir, voornamelijk geïnteresseerd in het habituele, onbewuste denken van mensen in het dagelijkse leven, en werkt de vaststellingen van zijn voorgangers verder uit.

Zo maakt hij een onderscheid tussen ‘waarneembare’ en ‘verdoken’ classificaties⁵. Whorf definieert deze twee types categorieën⁶ als volgt:

“An overt category is a category having a formal mark which is present (with only infrequent exceptions) in every sentence containing a member of the category.”

“A covert category is marked [...] only in certain types of sentences and not in every sentence in which a word or element belonging to the category occurs” (Lucy, 1992: 26)

Hiermee zijn de termen cryptotype en fenotype nauw verbonden, die de grammaticale betekenis, de betekenis gemeenschappelijk voor alle elementen van die grammaticale klasse,

³ Sapir toont de diversiteit tussen talen aan met gedetailleerde beschrijvingen van de verschillende manier waarop verschillende talen dezelfde ervaring op verschillende manieren coderen. Enkel uitgebreide voorbeelden van deze methode zijn te vinden in het vijfde hoofdstuk van ‘*Language*’ (1949 [1921]).

⁴ Foley (1997) vindt de metafoor die Lucy (1992) gebruikt om Sapirs standpunt te beschrijven, [...] linguistic classifications *channels* thought. (p. 19, eigen cursivering), bijzonder welgekozen, omdat deze duidelijk maakt dat Sapir geen deterministische relatie veronderstelt, maar in tegendeel een losse, weliswaar causale, band tussen beide veronderstelt.

⁵ Eigen vertaling van ‘overt’ en ‘covert categories’.

⁶ Deze twee categorieën kunnen best bekeken worden als de polen op een continuüm, en niet als absolute, elkaar uitsluitende klassen.

van respectievelijk de waarneembare en de verdoken categorieën uitdrukken. De aard van de categorie heeft zijn invloed op de betekenis; hoe meer verdoken een bepaalde grammaticale klasse is, hoe subtieler de betekenis is, en hoe minder waarschijnlijk het is dat de taalgebruiker zich van deze betekenis bewust is. De betekenis van waarneembare categorieën is daarentegen meer rationeel en men zal er zich meer bewust van zijn, hoewel dit geen vanzelfsprekendheid is⁷. Dit impliceert dat beide klassen niet onmiddellijk toegankelijk zijn, maar moeten worden ‘ontdekt’ door linguïstische analyse.

Het onderscheid tussen waarneembare en verdoken classificatie laat Whorf toe Sapir's structuralistische visie op taal, op zich al een voortzetting van Boas' taalvisie, verder te verfijnen, en stelt hem in staat expliciete inhoud te geven aan de elementen van de taalstructuur, daar waar Sapir enkel vage omschrijvingen kon geven. Het belang van deze analyse voor de ontwikkeling van de linguïstische relativiteitshypothese ligt hem vooral in het feit dat Whorf het belang van de verdoken categorieën benadrukt, en wijst op de gevaren die een oppervlakkige analyse, die enkel de morfologische eigenschappen van de waarneembare categorieën blootlegt, met zich meebrengt (Lucy, 1992). Het is dan ook pas hier dat Sapir's structuralistische analyse wordt voltooid. Enkel door analyse van zowel de verdoken als de waarneembare categorieën kan men de complexiteit van het taalsysteem vatten, en het is enkel in relatie met het cryptotype dat het fenotype op een juiste manier kan worden geanalyseerd. Dit structuralistische karakter komt ook tot uiting in de gedetailleerde case-studies van Whorf, waarin hij probeert aan te tonen dat de classificaties semantisch geïntegreerd en structureel ‘pervasive’ zijn.⁸ (Lucy, 1992) Besluitend kan dan ook worden geteld dat Whorf erin slaagt Sapir's ‘voorbereidend’ werk naar een hoger niveau te tillen, wat de hierboven vermelde implicaties heeft voor theorie en methodologie.

Ook wat betreft de band tussen taal en denken bouwt Whorf verder op de eerder door Sapir gelanceerde idee dat taal het denken beïnvloedt. Hoewel hij erkent dat ook geïsoleerde aspecten van taal een invloed op het denken kunnen uitoefenen, richt hij zijn aandacht toch voornamelijk op de ‘dieptestructuren’, het geïntegreerde en structurele ‘pervasive’ karakter, van taal. Wat betreft de cognitieve aspecten van de band tussen denken en taal is Whorf voornamelijk geïnteresseerd in fundamentele conceptuele ideeën die gewoontegetrouw door de sprekers van een taal worden gebruikt. Deze concepten moeten worden begrepen als fundamentele, abstracte ideeën die worden gebruikt bij de interpretatie van ervaringen. Whorf gaat dus zowel bij taal als bij denken op zoek naar die systemen die door de taalgebruiker doorgaans onbewust worden gebruikt. (Lucy, 1992)

Wat het basisargument van Whorf betreft zijn vooral twee termen van belang, met name cognitieve appropriatie en linguïstische analogie. Zoals reeds eerder aangehaald organiseert taal de continue en chaotische stroom werkelijkheidservaringen in categorieën. De betekenissen van verschillende elementen die binnen één categorie worden verzameld beïnvloeden elkaar, zodat ze uiteindelijk als analoog worden geïnterpreteerd. Het principe dat hier achter schuilt noemt Whorf de linguïstische analogie⁹, om expliciet te wijzen op het talige karakter van deze organisatie. Cognitieve appropriatie is dan het structureren van gedachten volgens andere dan cognitieve principes, waarbij taal één van deze andere mogelijkheden is. Wat Whorf in zijn analyses dan wil aantonen is de cognitieve appropriatie

⁷ Whorf geeft het geslacht van zelfstandige namen in Europese talen als voorbeeld. Het geslacht is in bv. het Frans een ‘waarneembare’ categorie. Het bewuste karakter van deze klasse voor wat betreft inanimate objecten is echter niet zozeer een gevolg van expliciete kennis omtrent de classificatie van het woord, dan wel een soort van aanvoelen.

⁸ Met semantische integratie wordt bedoeld dat de conceptuele verschillen samen een coherent geheel vormen binnen elke taal. Bovendien zijn deze verschillen werkzaam in verschillende linguïstische klassen, en dus structureel ‘doordringend’.

⁹ Hierbij kan worden opgemerkt dat Whorf hiervoor ook nog andere benamingen gebruikte.

door linguïstische analogieën, die zowel lexicaal als grammaticaal kunnen zijn. (Lucy, 1992, Foley 1997) Whorfs ideeën zijn dan ook heel wat genuanceerder dan het taaldeterminisme dat sommige auteurs hem toeschrijven.¹⁰ De gedachte dat taal het denken determineert, en er met andere woorden een rechtstreekse, causale en onverbreekelijke band bestaat tussen de taal en denken is een stelling die door niemand wordt onderschreven, en die waarschijnlijk zelfs nooit door iemand op die manier werd voorgesteld.

Samenvattend kan Whorfs formulering van de linguïstische relativiteitshypothese worden uitgedrukt in het volgende syllogisme: (Gumperz & Levinson, 1996:25)

- (1) Different languages utilize different semantic representation systems which are informationally non-equivalent (at least in the sense that they employ different lexical concepts);
- (2) Semantic representations determine aspects of conceptual representations¹¹ therefore
- (3) users of different languages utilize different conceptual representations.

In dit hoofdstuk is de historische ontwikkeling van Whorfs linguïstische relativiteitshypothese aan bod gekomen waarbij vooral aandacht is geschonken aan de opvatting die Whorf en zijn voorgangers hadden over taal. Taal wordt door deze auteurs gezien als een complex symbolisch representatiesysteem, echter met die bedenking dat taal meer doet dan een vooraf bestaande werkelijkheid benoemen. Zij geeft deze werkelijkheid, die zich als een ongestructureerde stroom indrukken manifesteert, mede vorm. Het gegeven dat taal gebaseerd is op conventionele banden tussen representant en representamen (Van Poecke, 1991) impliceert minstens dat de mogelijkheid van verschillen in semantische conceptualisatie bestaat. Door het descriptief-linguïstische werk van Boas en zijn leerlingen is gebleken dat deze verschillen ook daadwerkelijk bestaan. Dit alles leidt Whorf naar de volgende omschrijving van het linguïstisch relativiteitshypothese, geformuleerd naar model van Einsteins relativiteitstheorie:

“The “linguistic relativity principle” ... means, in informal terms, that users of markedly different grammars are pointed by their grammars toward different types of observations and different evaluations of externally similar acts of observation, and hence are not equivalent as observers but must arrive at somewhat different views of the world.” (Whorf, geciteerd in Foley 1997: 192)

Deze stelling lijkt voor de oorspronkelijke auteur een axioma te zijn geweest, en geen hypothese die experimenteel bevestigd of verworpen diende te worden. Dit neemt niet weg dat zij door latere auteurs wel op die manier is behandeld. In de volgende hoofdstukken zullen enkele voorbeelden van de experimentele toetsing van de Sapir-Whorf hypothese besproken worden.

¹⁰ Een voorbeeld hiervan is Pinker (1994) die Whorf op een spottende en bijna agressieve manier bekritiseert.

¹¹ Gumperz en Levinson schrijven hier aan Whorf een nuance toe die misschien niet in diens werk te vinden is. De mate waarin dit gerechtvaardigd is hangt m.i. af van de mate waarin Whorf ruimte in wat hij cognitieve appropriatie noemt laat voor het gelijktijdig voorkomen van verschillende soorten van structurerende principes naast linguïstische analogie.

Hoofdstuk 2. De linguïstische relativiteitshypothese als onderwerp van empirisch onderzoek

Dat de Sapir-Whorf hypothese de nodige controverse heeft veroorzaakt mag geen verwondering wekken; de taalopvatting die aan de grondslag van deze theorie ligt is immers revolutionair en gaat in tegen de prereflectieve notie van taal als representatiesysteem. Bovendien wordt het individu een zekere mate van autonomie ontzegd en wordt in het bijzonder de positie van de wetenschapper als objectieve waarnemer in gevaar gebracht, die zo fundamenteel is voor de westerse wereld sinds de Verlichting.

Hoewel Whorf zelf van oordeel was dat de banden tussen taal en denken enkel na grondige analyse kunnen worden blootgelegd¹² (Lucy, 1992, 1996), en het linguïstische relativiteitsprincipe eerder als axioma dan als Popperiaanse, testbare hypothese moet worden gezien (Foley, 1997), hebben vele onderzoekers toch getracht de hypothese te ontcrachten of te bevestigen via onderzoek naar positief-wetenschappelijk model. In dit hoofdstuk zullen enkele van deze onderzoeken van wat nader worden bekeken, zonder hier echter volledigheid te beogen. Eerder is het de bedoeling enkele voorbeelden aan te halen die exemplarisch zijn voor een bepaald soort onderzoek dat werd geïnspireerd door de Sapir-Whorf hypothese.

A. Hypothese verwerpend onderzoek: kleurenonderzoek en ‘counterfactuality’

De resultaten van empirisch-experimenteel onderzoek zijn vaak aangegrepen om de linguïstische relativiteitshypothese in zijn geheel te verwerpen. Zo besluiten Berry et. al. (1997) na een korte bespreking van enkele experimenten waarvan de resultaten in strijd zijn met de verwachtingen die op basis van deze hypothese kunnen worden geformuleerd het volgende:

In general, we can conclude that there is at best limited support for the linguistic relativity hypothesis at the lexical level, but the last word has probably not been spoken on this issue. [...] At the grammatical level there is only limited evidence, but this has been so negative, at least until now, that the hypothesis that the structure of language has a broad effect on thinking can be shelved. (p. 105)

Deze gevolgtrekking, ook al wordt ze op een voorzichtige manier geformuleerd, getuigt echter van een mijns inziens verkeerde inschatting van de draagwijdte van de empirische onderzoeken waarop dergelijke stellingnames zijn gebaseerd. Anders dan in sommige positief-wetenschappelijke domeinen betekent een falsificatie van de Sapir-Whorf hypothese hier niet dat de hele theorie naar de prullenmand dient verwezen te worden. Noch Sapir, noch Whorf hebben ooit een streng taaldeterminisme, dat wel door een experimentele falsificatie wordt weerlegd, onderschreven en lieten ruimte open voor domeinen waar linguïstische relativiteit geen invloed uitoefende.¹³ Het aantonen van de ongeldigheid van het relativiteitsprincipe in één domein mag dus niet zomaar worden veralgemeend naar andere domeinen. Dit doet echter niets af aan de relevantie van dit soort onderzoek, maar kan er toe bijdragen de bestaande kennis omtrent de band tussen taal en denken te nuanceren. Bovendien lijkt het erop dat Berry et. al. hun conclusie te snel trekken. Later in dit hoofdstuk zal het onderzoek van Lucy naar de invloed van het belang van maatwoorden in een taal op het denken aan bod komen dat deze conclusie tegensprekt.

¹² Whorf sluit zich in dit verband aan bij de destijds heersende theorieën in de cognitieve wetenschappen. (Levinson, 1996)

¹³ Ironisch genoeg veronderstelde Whorf een relativiteitseffect in domeinen waar onderzoek universele kenmerken ontdekte (kleurenonderzoek, cf. infra) en universele kenmerken in een domein waar experimenteel onderzoek relativistische tendensen blootlegde (ruimte, cf. infra). (Lucy, 1992; Foley 1997).

Kleurenonderzoek is één van de domeinen waarin experimentele vaststellingen zijn gedaan die de Sapir-Whorf hypothese zouden ondergraven op het lexicaal niveau. Hoewel het onderzoek naar kleurperceptie een lange geschiedenis kent (Lucy, 1992; Berry et. al., 1997; Foley, 1997) is in deze context voornamelijk het onderzoek van Berlin en Kay, en de onderzoekstraditie die hieruit is ontstaan, interessant.

Berlin en Kay richten hun onderzoek voornamelijk op basis kleurtermen, die aan vier voorwaarden moeten voldoen om als dusdanig erkend te worden. Ten eerste moeten ze monolexemisch zijn en mag de betekenis dus niet afleidbaar zijn uit de samenstellende delen van de kleur. Verder mag de kleur waarnaar de term refereert niet vervat zitten in een andere kleur en mag de kleurterm niet voorbehouden zijn voor een bepaalde categorie objecten. Ten slotte moet de kleurterm psychologisch voldoende belangrijk zijn. Nadat een aantal basis kleurtermen werden bepaald werden aan proefpersonen uit twintig verschillende taalgroepen een set van 329 verschillende gekleurde schijfjes voorgelegd, waarna hen werd gevraagd de meest kenmerkende kleurschijf voor een bepaalde kleurterm te kiezen. De resultaten van deze test zijn opmerkelijk; onafhankelijk van het aantal kleurtermen die in een taal aanwezig zijn blijken de verschillende proefpersonen eenzelfde keuze te maken om de meest typische of focale kleur aan te duiden. Deze vaststelling wordt door Berlin en Kay verklaard door de universele neurofysiologie die aan de basis ligt van kleurperceptie.

Een tweede belangrijke conclusie die uit het onderzoek kan worden getrokken is dat, hoewel talen onderling verschillen wat betreft het aantal basis kleurtermen die in de taal voorkomen, de ontwikkeling¹⁴ van kleurtermen grotendeels universeel lijkt te zijn. Elke taal die in het onderzoek werd opgenomen heeft termen voor zwart, wit en rood. Later blijkt echter dat er ook talen bestaan die over slechts twee kleurtermen beschikken. Een volgende stap in de ontwikkeling van kleurtermen zijn geel of groen, daarna blauw en bruin. Berlin en Kay vinden voor deze hypothese over de ontwikkeling van kleurtermen bevestiging in de etnografische literatuur, waar doorgaans geen talen vermeld worden die bijvoorbeeld enkel termen kennen voor zwart, wit en groen. (Miller & Johnson-Laird, 1976; Lucy, 1992; Berry et. al., 1997; Foley, 1997)

Verdere onderzoeken bevestigen de neurofysiologische basis voor kleurperceptie die door Berlin en Kay wordt voorgesteld. Zo doen Bornstein, Kessen en Weiskopf een experiment met vier maand jonge kinderen, waarbij zij gebruik maken van rode, blauwe, gele en groene stimuli, gecombineerd met een techniek gebaseerd op het gewinningseffect. Dit effect houdt in dat bij herhaalde aanbidding van een zelfde stimulus de tijd dat het kind naar de stimulus zal kijken zal afnemen, terwijl bij een nieuwe stimulus, in voldoende mate verschillend van de eerste prikkel, de kijktijd weer langer zal zijn. De golflengte van elke nieuwe prikkel werd in dit onderzoek gelijk gehouden, maar soms blijft de stimulus binnen de categorie van wat door een volwassene waarnemer rood zal worden genoemd, terwijl andere prikkelveranderingen de grenzen tussen kleurcategorieën wel overschrijden. De resultaten van deze test bevestigen twee gerelateerde hypothesen: de kijktijd is groter wanneer dit laatste type van verandering zich voordoet, wat meteen ook een tweede vaststelling impliceert, namelijk dat kinderen in staat zijn verschillende kleuren van elkaar te onderscheiden. (Berry et. al., 1997)

Dit en andere experimenten lijken een solide basis te verschaffen voor de veronderstelling dat kleurendiscriminatie geregeld wordt door neurofysiologische processen. Dit heeft natuurlijk gevolgen voor de hypothese van linguïstische relativiteit: taal is niet in staat deze basis te wijzigen, zodat ieder menselijk wezen een zelfde kleurenspectrum kan waarnemen, ongeacht van de voor handen zijnde kleurencategorieën in de moedertaal. Betekent dit echter dat wat

¹⁴ Ontwikkeling mag hier niet in evolutionistische zin begrepen worden maar heeft enkel betrekking op het aantal kleurtermen die in een taal voorkomen.

betreft kleur geen linguïstisch relativiteitseffect kan optreden? De meningen lopen uiteen. De conclusies van Berlin en Kay, en anderen, dat het kleuronderzoek een weerlegging van de Sapir-Whorf hypothese betekent heeft ondertussen brede ingang gevonden (Lucy, 1992). In wat Foley (1997) het 'relativistische antwoord' op dit onderzoek noemt worden echter opmerkingen gemaakt die erop lijken te wijzen dat deze conclusie op zijn minst voorbarig is. De vaststellingen van Berlin en Kay en anderen zouden wel eens het resultaat kunnen zijn van onderliggende assumpties aangaande de aard van de relatie tussen woord en object en de methodologische keuzes die zij hebben gemaakt. De vooronderstelling die impliciet aanwezig is het werk van Berlin en Kay bestaat er in dat de relatie tussen woord en object als gedecontextualiseerd en natuurlijk wordt beschouwd. Deze opvatting wordt op haar beurt beïnvloed door de Europese veronderstelling dat de manier waarop men in de westerse wereld naar de werkelijkheid kijkt meer in overeenstemming is met de ware aard van deze werkelijkheid, in tegenstelling met de manier waarop andere tradities dit doen (Sivin, 1982).¹⁵ Deze opvatting leidt de 'universalisten' ertoe kleurtermen te conceptualiseren als een natuurlijke categorisatie. In het bijzonder wordt hier de Europese denotatieve mening van kleur geprivilegieerd en laat men andere aspecten buiten beschouwing, precies omdat men ervan uitgaat dat dit de juiste manier is om deze fenomenen te benaderen, een stellingname die door relativisten echter niet wordt aanvaard. Dit uit zich ook in de methodologische keuzes die de onderzoekers maken. Door enkel de denotatieve aspecten van een kleurterm in aanmerking te nemen, en deze vervolgens te conceptualiseren op de manier waarop kleurtermen in de Europese traditie worden geconceptualiseerd, namelijk in termen van 'hue, brightness and saturation' (Lucy 1992: 186) creëert men een artificiële situatie die de verschillen tussen culturele tradities neutraliseert, en dus noodzakelijk leidt naar het vaststellen van universalia. (Lucy, 1992; Foley, 1997)

Whorf had, zoals reeds herhaalde malen werd opgemerkt, voornamelijk aandacht voor de invloed van grammaticale categorieën op het denken. Ook op dit vlak is er echter empirisch onderzoek verricht dat in een andere richting wijst.

Een voorbeeld van dergelijk onderzoek vindt zijn oorsprong in de vaststelling dat het Chinees moeilijkheden heeft om 'counter-factual conditionals' te verwoorden: zinnen van het type 'Indien ik thuis was geweest, dan had ik het onheil kunnen voorkomen' (Van Poecke, 1991: p. 69). Bloom stelt dit vast wanneer hij vragenlijsten afgenomen bij inwoners van Hong Kong, bekijkt waarin vragen van dit type voorkomen, en waarop, in vergelijking met Europese respondenten, door chinees-sprekenden afwijkend wordt geantwoord. Dit betekent niet dat zij geen voorwaardelijke zinnen kunnen formuleren, maar wel dat dit in het Chinees op een andere manier wordt verwoord. Meer bepaald blijkt dat voor een juiste interpretatie van 'counterfactuals' in het Chinees meer beroep dient te worden gedaan op de context. Naast meer descriptief bewijs zoekt Bloom ook experimentele bevestiging voor zijn hypothese dat deze linguïstische karakteristieken een hinderpaal vormen voor het denken in 'counterfactuals'. (Lucy, 1992) Hiertoe presenteerde hij Chinese en Amerikaanse proefpersonen een verhaal in het welke beweringen met een 'counterfactual' structuur voorkwamen, waarna aan de proefpersonen werd gevraagd of het eerste deel van de bewering werkelijk had plaatsgevonden.¹⁶ De resultaten bevestigden de hypothese; juiste antwoorden werden door een minderheid van de chinees-sprekenden gegeven, terwijl foute antwoorden bij Engelstaligen eerder uitzonderlijk waren. (Lucy, 1992; Berry et. al. 1997)

¹⁵ Sivin maakt deze opmerking in een heel andere context, met name daar waar hij de oorsprong van de vraag 'Waarom kende China geen wetenschappelijke revolutie zoals Europa die heeft gekend?'.
¹⁶ De verhalen werden in de taal van de proefpersoon aangeboden. In het Chinees werd dus een aangepaste vertaling gebruikt.

Blooms experimenten werden echter fel bekritiseerd, in de eerste plaats door Au. Zij argumenteert dat het effect dat Bloom vaststelt veroorzaakt wordt door een gebrekkige Chinese vertaling, die niet idiomatisch genoeg zou zijn, en herhaalde Blooms experiment met haar eigen verhaal. Het verschillend antwoordpatroon dat Bloom vaststelde werd in Au's studie niet bevestigd (Lucy, 1992; Pinker 1995). Liu werkt verder rond dezelfde problematiek en doet dezelfde vaststellingen als Au. Liu's studie toont verder aan dat de resultaten eerder gerelateerd zijn aan factoren als leeftijd en scholingsgraad, en niet zozeer aan het gebruik van verschillende talen. Een studie rond 'counterfactuals' uitgevoerd in Zuid-Afrika, met Engels-, Sepedi-, en Afrikaanstaligen spreekt eveneens een Whorfiaans effect tegen. Sepedi kent twee manieren om 'counterfactuality' uit te drukken, een sterke en een zwakke vorm. De prestaties van de Sepedi-sprekers correleren sterk met welke vorm van 'counterfactuality' wordt gebruikt, wat suggereert dat de mate waarin 'counterfactuality' wordt herkend afhankelijk is van de manier van verwoorden, en niet van cognitieve eigenschappen, iets wat ook in de studies van Au en Liu wordt aangetoond. (Berry et. al., 1997)

Deze voorbeelden van empirisch onderzoek tonen aan dat linguïstisch determinisme een onhoudbaar standpunt is, taal determineert de cognitieve eigenschappen van zijn gebruikers niet. Verder wordt door bepaalde wetenschappelijke stromingen beweerd dat ook een mildere vorm van linguïstisch determinisme geen absolute positie kan zijn; sommige waarnemingen hebben een neurofysiologische basis die taal niet de ruimte laat zijn eigen categorieën aan het waarnemend subject op te dringen. Die kritiek die Lucy en anderen op het kleurenonderzoek formuleren laat een dergelijke conclusie, op zijn minst wat betreft dit gebied, echter niet toe. In het volgende deel zullen enkele empirische studies worden voorgesteld waarin linguïstische relativiteit wel een empirische basis vindt.

B. Hypothese bevestigend onderzoek: spatialiteit en 'maatwoorden'

Een overtuigend voorbeeld van de causale band tussen denken en taal komt tot uiting in linguïstisch-psychologisch onderzoek naar ruimte, te meer omdat Whorf zelf van oordeel was dat ruimte-concepten niet door taal zouden worden beïnvloed. Door de universele lichamelijke ervaring zou de mens zijn omgeving indelen op basis van het eigen lichaam. Dit resulteert in een relatief plaatsbepalingssysteem zoals dat in het Nederlands voor wat betreft nabijgelegen voorwerpen te vinden is, waar ruimte wordt ingedeeld in voor en achter, links en rechts en boven en onder (Foley, 1997). Onderzoek van de Cognitive Anthropology Research Group van het Max-Planck instituut in Nijmegen lijkt echter het tegendeel aan te tonen, met name dat dit 'antropomorfische antropocentrisme' (Levinson, 1995: 195) niet universeel is.¹⁷

De Guugu-Yimidhurr taalgroep (noordoost Australië) gebruikt absolute referenties om plaats te bepalen die erg gelijklopend zijn met de Westerse indeling in windstreken. De termen *gunggaar*, *naga*, *dyibaarr* en *guwa* stemmen, met een kleine afwijking, min of meer overeen met respectievelijk noord, oost, zuid en west en zijn dus eveneens absoluut en onveranderlijk. Opvallend is echter dat dit systeem niet enkel, zoals het Europese, wordt gebruikt om te refereren aan globale, meer abstracte afstanden, maar ook voor referentie naar nabij gelegen objecten. Zo wordt niet gezegd dat de zee zich bij eb terugtrekt, typisch voor het gezichtspunt van iemand die zich op het strand bevindt, maar dat zij naar bijvoorbeeld het oosten gaat. Op een zelfde manier wordt naar dichtbijzijnde objecten verwezen, zodat Foley (1997: 218) ietwat humoristisch kan beschrijven welk een verbaasde blikken dit in een interculturele context zou kunnen veroorzaken.

¹⁷ De samenvatting van deze reeks empirische studies is gebaseerd op Foley (1997) die een overzicht geeft en Levinson (1995) die zelf bij de Cognitive Anthropology Research Group betrokken is.

Dit systeem heeft een duidelijke cognitieve impact; het vermogen dit systeem ook te kunnen gebruiken wanneer men zich niet kan baseren op een aantal fysieke criteria van bijvoorbeeld het landschap impliceert dat de Guugu-Yimidhrr-spreker zich baseert op een soort van mentale spatiale kaart.

Onder andere Levinson heeft de cognitieve gevolgen van dit systeem experimenteel onderzocht. De experimenten die hij uitvoert lijken zo geconstrueerd te zijn dat elke expliciete referentie naar ruimte geweerd wordt, zodat kan verondersteld worden dat spatiale concepten hier slechts onbewust hun invloed uitoefenen. Bij wijze van voorbeeld wordt hier één experiment beschreven, met de opmerking dat ook andere, gelijkaardige experimenten dezelfde resultaten opleverden.

Op een tafel die naar het noorden georiënteerd is worden drie speelgoeddieren gerangschikt die allen een zelfde richting uitkijken, naar het oosten en naar rechts. De proefpersoon wordt gevraagd dit tafereel te memoriseren, en wordt daarna naar een andere kamer geleid, waar een identieke tafel staat, ditmaal gericht naar het zuiden. Daar wordt hem gevraagd het tafereel te reproduceren waarbij de positie van de proefpersoon ten opzichte van de tafel ongewijzigd is gebleven, maar ten opzichte van de omgeving gewijzigd is. De resultaten bevestigen de hypothese dat Guugu-Yimidhrr-sprekers dit anders zouden doen dan de Nederlandstalige testgroep; bij Guugu-Yimidhrr-sprekers worden de dieren gerangschikt door ze naar het oosten te laten kijken, terwijl Nederlandstaligen de dieren naar rechts (en dus, door de gewijzigde positie van de tafel, naar het westen) richten.¹⁸

Levinson merkt in (1996) op dat relatieve, antropomorfische of absolute plaatsbepalingssystemen niet de enige mogelijkheid zijn, ook niet wanneer de mogelijkheid voor mengvormen opengelaten wordt. Als bewijs van het tegendeel beschrijft hij de manier waarop Tzeltal, een Maya-taal, de ruimte indeelt, waarbij projectie van de ruimte niet de basis van het plaatsbepalingssysteem vormt, maar waar eerder gebruik gemaakt wordt van andere objecten.¹⁹

Dit voorbeeld behandelt een materie die niet onmiddellijk aansluit bij Whorfs conceptie van de domeinen waarop linguïstische relativiteit onderzocht dient te worden, met name het lexicale niveau. Een ander aandachtspunt van Whorf was echter het onbewuste karakter van taal, een element dat hier mijns inziens wel aanwezig is. Hierin schuilt ook een groot verschil met de onderzoeken van Berlin en Kay naar kleurperceptie, dat reeds eerder aan bod kwam. Daarin werd voornamelijk de bewuste perceptie van kleuren onderzocht, terwijl in deze reeks experimenten werd getracht de onbewuste invloed van de verschillen in lexicaliteit te doen gelden.

Whorf zelf was voornamelijk geïnteresseerd in de invloed van het onbewuste karakter van taal op het denken. Grammaticale categorieën lijken, door hun onbewuste karakter dat Sapir voornamelijk aan het structuralistische karakter van taal toeschrijft, een geschikte categorie te

¹⁸ Doordat bij de instructies geen enkele verwijzing gemaakt wordt naar de richting van de dieren kan men ervan uitgaan dat de invloed van ideeën over ruimte hier slechts onbewust een invloed heeft. De test wordt immers gepresenteerd als een geheugentest. Merk ook op dat de oriëntatie van de dieren geen juist of fout antwoord kan opleveren, terwijl andere criteria (bijvoorbeeld de volgorde van de verschillende dieren of het al dan niet gelijk richten van de oriëntatie) wel criteria opleveren die toestaan te oordelen over de juiste afwikkeling van de opdracht.

¹⁹ De voorbeelden die Levinson aanhaalt zullen de spreker van Europese talen waarschijnlijk niet vreemd voorkomen, vermits in Europese talen zoals bv. het Nederlands, zinnen als 'de stok staat tegen de muur' perfect begrijpbaar zijn. Deze manier om lokaliteit aan te duiden is echter ambigu en bij misverstanden zal de Nederlandstalige zich doorgaans moeten wenden tot het antropomorfische referentiesysteem ('Welke muur?' 'De muur links van mij') terwijl bij de Tzeltal-spreker deze ambiguïteit wordt vermeden door te verwijzen naar de vorm van het voorwerp, met andere woorden binnen het plaatsbepalingssysteem. Bovendien lijkt het zo dat hoewel het plaatsbepalingssysteem van Tzeltal-sprekers niet uniek is, de consequentie waarmee het gebruikt wordt, en de cognitieve gevolgen daarvan het wellicht wel zijn.

zijn om de invloed van taal op denken na te gaan door de rol deze categorieën hierin spelen te beschouwen, een rol die Whorf zelf wilde aantonen door extensieve descriptieve analyses van een taal. Ook hier heeft men echter meer empirisch wetenschappelijk georiënteerd onderzoek hypotheses opgesteld vanuit de idee van linguïstische relativiteit. Voor een voorbeeld kunnen we eens te meer een beroep doen op Foley (1997) die een overzicht geeft van het onderzoek omtrent de rol van de grammaticale categorie ‘maatwoorden’.²⁰ Deze grammaticale klasse zijn woorden, pre- of suffixen die de bijkomende denotatieve²¹ informatie verschaffen over een zelfstandig naamwoord, die in talen die gebruik maken van maatwoorden doorgaans slechts vaag bepaald zijn. Dit kan verder verduidelijkt worden door de notie van ontologische relativiteit te beschouwen. De ontologie, een deel van de wijsbegeerte, buigt zich over de vraag naar de aard en de algemene kenmerken van ‘de dingen’. Ontologisch relativisme houdt dan in de algemene kenmerken die in één systeem, zij het een linguïstisch, cultureel of ander betekenisstelsel, expliciet of impliciet aan ‘de dingen’ worden toegeschreven niet noodzakelijk gelijklopend zijn met de eigenschappen die een tweede systeem aan deze ‘dingen’ toekent. De linguïstische patronen binnen een taal zouden een uitdrukking kunnen zijn van deze verschillen. Zo wijst Quine (geciteerd in Foley, 1997: 230) op het feit dat er geen absolute zekerheid kan verkregen worden over de juistheid van vertaling in het volgende voorbeeld. Stel dat een gebruiker van een voor de observator onbekende taal bij het uiten van een bepaald woord steeds wijst naar een konijn, dan zal de observator hieruit wellicht besluiten dat dit woord ‘konijn’ betekent. Het is echter niet ondenkbaar dat dit woord eerder ‘konijnspul’ of ‘konijnigheid’²² denoteert. Een ander voorbeeld dat deze idee illustreert en misschien minder vreemd aandoet is het onderscheid dat ook in het Nederlands kan gemaakt worden tussen discrete en massieve zelfstandige naamwoorden. De aard van het zelfstandige naamwoord geeft hier informatie over de ontologische opvattingen over de referent: discrete zelfstandige naamwoorden verwijzen naar ‘lichamen’ discrete en begrensde autonome entiteiten (bv. boek), terwijl massieve zelfstandige naamwoorden verwijzen naar ‘spul’ of stof (bv. zand).

Maatwoorden zijn steeds gerelateerd aan de context; welk maatwoord een subject gebruikt zal afhangen van welke denotatieve betekenis hij aan het vage zelfstandige naamwoord wil geven. Een laatste eigenschap van deze grammaticale categorie maakt hen bijzonder geschikt voor cross-culturele vergelijkingen; maatwoorden zijn niet universeel en het al dan niet voorkomen van maatwoorden is dan ook een uitstekende parameter waarrond linguïstisch onderzoek kan ontwikkeld worden.²³

Lucy (1994) heeft in dit verband relevant empirisch onderzoek gedaan naar verschillen tussen Yucatec (een Maya taal die gebruik maakt van maatwoorden) en Engels, een niet-maatwoord

²⁰ Deze formulering kan bedrieglijk zijn. Ten eerste valt er geen absoluut onderscheid te maken tussen talen die wel of geen gebruik maken van maatwoorden, vermits deze grammaticale klasse ook in Europese talen (hier gebruikt als testgroep) voorkomen. Wat wel een basis voor onderscheid vormt is het relatieve belang van deze klasse. Ten tweede benadrukken maatwerkwoorden precies de vorm van een object, terwijl hun effect vooral aandacht voor de substantie zou zijn. Het is dan ook het belang van deze grammaticale categorie in een taal dat aan de oorsprong ligt van de hypothese, vermits dit belang meer zegt over de ontologische opvatting over de zelfstandige naamwoorden die zij begeleiden. Het ultieme criterium is dan ook niet zozeer de grammaticale categorie dan wel de ontologische identiteit van een substantief.

²¹ Het onderscheid tussen denotatie en connotatie zal in het laatste hoofdstuk aan bod komen.

²² Eigen vertalingen van ‘rabbit stuff’ en ‘rabbitness’.

²³ Lucy (1992, 1996) vermeldt naast deze nog andere criteria die bepaalde soorten linguïstische kenmerken beter geschikt maken dan andere voor empirisch onderzoek in verband met de linguïstische relativiteitshypothese: het onderzoek dient vergelijkend te werken, en dus moeten twee of meerdere talen in het ontwerp opgenomen worden; het onderzoek zou de aandacht moeten richten op centrale grammaticale klassen in plaats van op (kleine) verschillen in vocabularium; de cognitieve gevolgen die worden verondersteld moeten ook buiten de testcondities hun relevantie hebben en tenslotte bieden categorieën die denoteren bepaalde voordelen boven meer abstracte categorieën.

taal. Hierbij vertrekt hij van de veronderstelling dat bij maatwoord-talen de aandacht voornamelijk op de stof of substantie van een concrete referent ligt, terwijl in talen die deze categorie niet kennen de nadruk eerder ligt op het lichaam, de vorm van de referent. Dit werd experimenteel onderzocht door onder meer triades van voorwerpen aan de testpersoon aan te bieden, met de vraag één van twee voorwerpen te plaatsen bij een derde, aangeduid voorbeeld. De voorwerpen werden zo gekozen dat het subject de keuze had tussen een object dat of qua stof of qua vorm gelijkenissen vertoonde met het aangeduide voorwerp. Een typische triade bestaat dan bijvoorbeeld uit een kartonnen doos, een metalen doos en een stuk karton. De resultaten wijzen op een linguïstisch effect: Yucatec-sprekers maken combinaties die gemotiveerd zijn vanuit een gelijkenis in stof (de kartonnen doos wordt bij het stuk karton geplaatst) terwijl Engelstaligen naar vorm classificeren (de kartonnen doos en de metalen doos worden samen gekozen) (Lucy, 1994)²⁴. Alhoewel deze bevindingen wijzen op ontologische relativiteit tonen verdere experimenten, waarbij zowel de complexiteit van de te kiezen voorwerpen als de leeftijd van de proefpersonen werd gevarieerd, ook op bepaalde universele principes die werkzaam zijn op het vlak van de ontologische status van voorwerpen. Hoe complexer een object is hoe meer een keuze op basis van vorm wordt gemaakt en, ten tweede, hoe ouder subjecten zijn hoe meer er een keuze wordt gemaakt in overeenstemming met de verwachtingen geformuleerd op basis van het linguïstische relativiteitsprincipe. Samenvattend kan worden gesteld dat het ontologisch relativisme inderdaad optreedt, maar een zekere beperking kent, met name in relatie met de complexiteit van een voorwerp. Daar waar sprake lijkt te zijn van relativisme blijkt dus een duidelijk verband tussen de ontologische status van een voorwerp en de manier waarop dit voorwerp linguïstisch wordt gecatalogiseerd te bestaan.

C. Conclusie

Empirisch onderzoek naar de validiteit van de Sapir-Whorf hypothese levert tegenstrijdige resultaten op, zodat het niet mogelijk is vanuit deze methode een ultieme evaluatie te maken van het linguïstisch relativiteitsprincipe als geheel. Absolute pro of contra houdingen worden ontkracht door negatieve of positieve experimenteel verworven resultaten. Verder blijken de methodologische problemen die dit soort onderzoek met zich meebrengt groot te zijn²⁵. De polemiek tussen Bloom en Au, waarbij beide partijen elkaars methodologie aanvallen, is in dit verband exemplarisch. Het positief-wetenschappelijk paradigma waarin dergelijke studies verankerd zitten vereist dat interfererende variabelen worden uitgesloten, iets wat door de cross-culturele opzet van dit soort onderzoek erg problematisch is. Verder wordt de presentatie van het beschikbare materiaal vaak beïnvloed door de positie die de auteur in kwestie in het debat rond linguïstische relativiteit. Van Poecke (1991) vermeldt enkel de resultaten van de studies van Bloom, terwijl Pinker (1995) enkel de kritiek van Au op Blooms studies vermeldt, zonder rekenschap te geven van het feit dat ook tegen Au's studies

²⁴ Deze conclusie behoeft enkele kanttekeningen. De vooropgestelde gestelde hypothese gaat ervan uit dat de keuze op basis van vorm of van substantie wordt gemaakt, en sluit bij voorbaat andere criteria uit. Een hypothetisch voorbeeld kan duidelijk maken dat dit niet geheel zonder problemen is. Wanneer men de volgende triade 'een plastic emmer, een houten emmer en een houten lepel' bekijkt kan worden vermoed dat Europeanen de emmers bij elkaar zouden plaatsen terwijl Thai-sprekers de houten voorwerpen bij elkaar zouden plaatsen, wat verklaard kan worden via het onderscheid tussen vorm en substantie. Het valt echter niet uit te sluiten dat deze keuze wordt gemotiveerd vanuit de functie van de desbetreffende voorwerpen. Houten emmers en lepels worden in Thailand in de keuken gebruikt terwijl een plastic emmer uitsluitend op het toilet te vinden is. Onderzoek dat deze opmerkingen in acht neemt is mij echter niet bekend. (Van Mechelen, persoonlijke communicatie)

²⁵ Zie Lucy (1992) voor een grondige evaluatie van de methodologische en theoretische problemen die het empirisch onderzoek bemoeilijken.

fundamentele en relevante kritiek kan worden geformuleerd, onder andere door Bloom zelf, die vooral Au's eigen verhaal dat zij ter toetsing aan proefpersonen voorlegt als te makkelijk beschouwt.

Een relativistische stroming in het algemeen en Sahlins in het bijzonder geven meer fundamentele kritiek, meer bepaald op het kleurenonderzoek van Berlin en Kay, en vragen zich af wat dergelijke studies bijdragen aan de interpretatie van de functionele en sociale betekenis van kleuren. Deze kritiek is mijns inziens ook van toepassing op andere studies van dit type, die meer dan eens cultuur tot natuur reduceren. Pinker (1995) is daarentegen van oordeel dat bevestigingen van de Sapir-Whorf hypothese totaal irrelevant voor elk begrip van het menselijk cognitief functioneren zijn.

De voornaamste conclusie die uit dit overzicht kan getrokken worden is dan ook dat onderzoek geschoeid op een positief-wetenschappelijke leest niet in staat is uitsluitend te geven over de geldigheid van Whorfs ideeën over de band tussen taal en denken. Dit maakt deze methode echter niet overbodig; onderzoek kan leiden naar een verdere nuancering van Whorfs ideeën en kan bijdragen tot specifieke kennis omtrent domeinen waar men met enige waarschijnlijkheid een linguïstische relativiteitseffect kan ontdekken, of, in tegendeel, domeinen waar een dergelijk effect onwaarschijnlijk is. Verder toont het aan dat de oorspronkelijke hypothese niet precies genoeg is geformuleerd, vermits zij het onderscheid tussen bewuste en onbewuste perceptie niet in acht neemt. Wetenschappelijk onderzoek kan dus leiden naar een verdere verfijning van de hypothese zelf.

Hoofdstuk 3. Betekenis en de linguïstische relativiteitshypothese: een alternatieve aanpak

Het vorige hoofdstuk werd besloten met de vaststelling dat empirisch onderzoek niet in staat is gebleken een definitief oordeel te vellen over de validiteit van de linguïstische relativiteitshypothese. Terwijl Lucy een lans breekt voor de voortzetting van dergelijk onderzoek, zij het onder stringente methodologische voorwaarden, ontstaat er een nieuwe oriëntatie op het Sapir-Whorf probleem die gecentreerd is rond de notie van betekenis.

Maar ook de kritiek op het linguïstisch relativiteitsprincipe beperkt zich niet tot het wetenschappelijk weerleggen ervan. Daarom zal eerst de kritiek van Pinker aan bod komen, die de band tussen taal en denken bekritiseert met behulp van inzichten uit de cognitieve wetenschappen, en dit om twee redenen. Ten eerste argumenteert Pinker dat denken los van taal staat, wat impliceert dat de Sapir-Whorf-hypothese niet geldig kan zijn. Ten tweede lijkt het zo te zijn dat Pinkers argumentatie steunt op een bepaalde conceptie van taal en van denken, die eveneens onderhevig is aan de reeds eerder vermelde kritiek van Sahlins. In een laatste paragraaf zal een voorbeeld van de invloed van taal uitvoerig aan bod komen, om aan te tonen dat de idee van linguïstische relativiteit wel degelijk weerstandig is aan Pinkers kritiek, en nog steeds levensvatbaar is.

A. Pinkers kritiek op de linguïstische relativiteitshypothese.

Pinker (1994) gebruikt in zijn verklaring waarom denken losstaat van taal het model van de Turing-machine, een hypothetische computer die krachtig genoeg is om elk probleem op te lossen. Deze computer gebruikt voor het oplossen van een probleem een representatiesysteem dat gebaseerd is op totaal arbitraire banden tussen representant en representamen en bijgevolg enkel steunt op conventies. Om het probleem ‘Alle mannen zijn sterfelijk en Socrates is een man, is Socrates dan onsterfelijk?’ op te lossen moeten een aantal elementen gerepresenteerd worden: Socrates, man, sterfelijk, zijn enzoverder. Socrates kan gerepresenteerd worden door de tekenreeks ‘S-o-c-r-a-t-e-s’ maar ook door bijvoorbeeld een sterretje, een cijferreeks of elk ander teken. Pinker noemt dit een “*representation*: a physical object whose parts and arrangement correspond piece for piece to some set of ideas or facts” (p. 73-74, cursivering in origineel). Om denken mogelijk te maken is ook een processor nodig, een ‘apparaat’ dat interactief omgaat met de representaties en in staat is ze te veranderen en zelf nieuwe aan te maken. Dit gebeurt volgens bepaalde regels, in dit geval de regels van de logica, en het uiteindelijk resultaat, “Socrates is sterfelijk”, kan bereikt worden met enkel deze elementen. Deze theorie is beter bekend als de ‘physical symbol system hypothesis’ (p. 77) en is volgens Pinker van fundamenteel belang voor de cognitieve wetenschappen.

In het vorige hoofdstuk werd de kritiek van Sahlins bij het kleurenonderzoek van Berlin en Kay kort vermeld. Deze kritiek is ook hier van toepassing. Het Turing-model van Pinker sluit elke vorm van betekenis uit het denkproces, meer bepaald door zijn duale opvatting over het teken. Dit semiotische uitgangspunt is echter niet onproblematisch; Peirce werkte een triadisch tekenbegrip uit waarbij het teken niet enkel een object representeert, de band object-representamen, maar waar ook het resultaat van de tekenoverdracht in vervat zit, de interpretant, de betekenis die uiteindelijk door de ontvanger aan het teken wordt gegeven. (Van Poecke, 1991) Pinker gaat in zijn model uit van een volledige overlapping van teken en object. Dit is echter een hypothetisch construct dat sterk verschilt van de manier waarop een teken werkt in concrete settings, zoals bijvoorbeeld een conversatie. Betekenisproductie is een

ingewikkeld en interactief proces dat, in communicatietermen, zowel van zender als ontvanger een actieve inbreng vereist. Geslaagde betekenisoverdracht kan moeilijk of niet tot stand worden gebracht wanneer de participanten autonoom handelen. Clark (1996) gaat na op welke wijze coördinatie in een conversatie wordt bereikt,²⁶ en gebruikt hiertoe een fictieve conversatie tussen Anne en Burton. Om de inhoud van elke taaluiting juist te interpreteren dient er gemeenschappelijkheid te worden gecreëerd. Conventies zijn één belangrijk middel om deze gemeenschappelijkheid tot stand te brengen.²⁷ Andere manieren om dit doel te bereiken zijn *'joint salience'*, de idee dat de beste manier om tot coördinatie te komen gebaseerd is op de belangrijkste elementen van de gedeelde grond tussen Anne en Burton; *'optimal design'*, waarbij de communicatiepartners hun boodschap zo duidelijk mogelijk trachten te presenteren; en *'collaboration'*, de samenwerking tussen de deelnemers in de conversatie, bijvoorbeeld door expliciet te vermelden wanneer men twijfelt aan de eigen interpretatie en meer verduidelijking te vragen. Essentieel is dat er tussen de communicatiepartners een gemeenschappelijkheid bestaat, die twee grote vormen aanneemt; gemeenschappelijke en persoonlijke gemene grond. Gemeenschappelijke gemene grond berust op lidmaatschap van een groep, waarbij groep een taalgemeenschap kan zijn, maar ook gebaseerd kan zijn op andere criteria zoals beroep, muzikale voorkeur, woonplaats enzoverder. Persoonlijke gemene grond is dan gebaseerd op de persoonlijke geschiedenis tussen, in dit geval, Anne en Burton. (Clark, 1996).

Uit deze analyse blijkt dat taal, een symbolisch tekensysteem, in wezen ambigu is wanneer rekening wordt gehouden met de betekenis die door taal wordt overgebracht. Ook het onderscheid tussen denotatie en connotatie wijst hierop. Denotatie is de betekenis die geproduceerd en begrepen wordt louter op basis van de regels van het taalsysteem. Connotatie is dan de betekenis die niet in de regels vervat zit, maar voor een juist begrip inachtneming van de context vraagt. Dit onderscheid is bovendien analytisch; concrete taaluitingen hebben steeds een denotatief en connotatief aspect dat in de praktijk niet van elkaar wordt onderscheiden (Van Poecke, 1991). Clarks gemene grond kan dan gezien worden als één van de context-factoren die helpt de connotatieve betekenis over te dragen.

B. Relativiteit en betekenis: een alternatieve aanpak.

De kritiek op Pinkers ideeën probeert dus voornamelijk betekenis in het debat te betrekken. Volgens Gumperz, Levinson, e.a. (1996) schuilt hierin een vorm van relativiteit die Whorfs linguïstische relativiteit overstijgt en niet gebonden is aan verschillen tussen taalgemeenschappen, maar gebaseerd is op groepsverschillen in het algemeen, verschillen in gemene grond. Het grote verschil met de opvattingen van Whorf bestaat er dan in dat de verschillen in wereldbeeld niet enkel te maken hebben met de manier waarop taal zelf de wereld conceptualiseert, maar ook met de manier waarop taal gebruikt wordt, of met andere woorden, de manier waarop betekenisoverdracht tot stand komt.²⁸ Dit betekent niet dat deze

²⁶ Dergelijke analyses nemen doorgaans face-to-face relaties als onderwerp. Ook in massacommunicatie, waar de ontvanger doorgaans passief overkomt, is er voor de recipiënt van de boodschap echter een actieve rol weggelegd, met name in het interpreteren van de boodschap. Doordat de mogelijkheid tot feedback is uitgesloten kan coördinatie hier echter niet op dezelfde manier tot stand komen als in conversaties.

²⁷ Zoals reeds gezegd berust de band teken-object in taal op conventie, zodat bijvoorbeeld de tekenreeks h-o-n-d door conventie verwijst naar het dier in kwestie. In Pinkers tekenopvatting zou dit voldoende moeten zijn om tot betekenisoverdracht te komen, terwijl Clark stelt dat de betekenis die wordt overgedragen in een concrete communicatieve handeling op basis van de tekenreeks alleen slechts partieel is.

²⁸ Een andere illustratie van deze opvatting is het probleem dat zich bij vertalingen voordoet, waarin vaak te kampen valt met de onmogelijkheid zowel de denotatieve als de connotatieve aspecten te vertalen. De vertaler heeft dan vaak het gevoel dat er een verschil blijft bestaan tussen de betekenis die vervat zit in de originele tekst en de uiteindelijke vertaling. (Wierzbicka, 1992)

visie tegenstrijdig zou zijn met de opvatting van linguïstische relativiteit in de Sapir-Whorf traditie. De structuur van taal en het categoriserende aspect ervan kunnen gezien worden als één van de factoren waarop de gemene grond tussen, in dit geval, taalgemeenschappen gebaseerd is. Een voorbeeld kan dit standpunt verduidelijken.²⁹

Encandela (1997) onderzoekt welke invloed de interactie tussen verplegend personeel en bejaarden enerzijds en tussen bewoners onderling anderzijds hebben in twee bejaardentehuizen. Het blijkt in deze context erg moeilijk te zijn zich te profileren als een actief individu, wanneer men dagelijks wordt geconfronteerd met de medicalisering van het ouderdomsproces en de verzorgende activiteiten van het personeel. Dit gebeurt in één van de twee bejaardentehuizen in mindere mate dan het andere, wat zich uit in significante verschillen in de gezondheidstoestand van de bejaarden. (Encandela, 1997) Mijns inziens kan men in dit geval spreken van linguïstische relativiteit die zich hier voordoet tussen twee gemeenschappen, met name bejaardentehuis A en B. Wanneer we de verschillende aanpak in elk van de instellingen stereotyperen worden de implicaties van de verschillende manier van behandeling duidelijk. In ziekenhuis A zal men de gemedicaliseerde aanpak hanteren, terwijl men in ziekenhuis B de bejaarde in zijn eigenheid zal laten, en niet als een passieve ontvanger van medische behandeling bekijken. Wanneer we dan de betekenis van de tekenreeks ‘b-e-j-a-a-r-d-e’ van naderbij bekijken wordt ten volle duidelijk wat de beperkingen zijn van Pinkers aanpak. De connotatieve structuur waarin dit woord in elk van de twee gemeenschappen vervat zit is namelijk grondig verschillend. In ‘gemeenschap’ A zal ‘bejaarde’ connotaties oproepen als hulpbehoevend, verminderde lichamelijke en geestelijke capaciteiten, pijn enzovoort. In ‘gemeenschap’ B daarentegen is de connotatieve betekenis van het woord bejaarde helemaal anders en zal daar meer geassocieerd worden met autonomie, individuele karaktertrekken, persoonlijke emotionaliteit en zo meer.³⁰ Wat dan uiteindelijk ‘bejaarde’ betekent voor een personeelslid van instelling A zal weinig overeenstemmen met de betekenis die een personeelslid uit instelling B uit deze tekenreeks destilleert. Pinkers Turing-model zal weinig moeite hebben met het volgende syllogisme: ‘Bejaarden zijn oud en Marie is oud, is Marie een bejaarde?’, maar de uiteindelijke betekenis van het besluit ‘Marie is een bejaarde’ hangt af van de connotatieve structuur waarin het centraal element vervat zit.³¹

Het lijkt er dan ook op dat Pinkers benadering erg reductionistisch is, en slecht een bepaalde vorm van denken kan verklaren, met name logisch, of probleemoplossend denken. Greene (1975) merkt in dit verband op dat deze benadering van denken algemeen is in de cognitieve wetenschappen, maar merkt dat probleemoplossend denken slechts één vorm van cognitieve activiteit is, en dat creatief denken een fundamenteel verschillend proces is. Betekenisproductie en –interpretatie lijkt één van deze creatieve, maar eveneens mentale en

²⁹ Een ander voorbeeld vormt de aanpak van de pragmatici Blommaert en Verschuere, die door nauwkeurige discoursanalyse nagaan wat ‘racisme’ in het Belgische migrantendebat precies betekent. (Blommaert en Verschuere, 1992, 1994)

³⁰ In het voorbeeld gebaseerd op de etnomethodologische studie van Encandela zijn de gemeenschappen de verzameling van individuen geassocieerd met één van de twee instellingen. Andere gemeenschappen zijn natuurlijk denkbaar, bijvoorbeeld taalgemeenschappen. Zo wordt bijvoorbeeld vaak gewezen op de verschillen in benadering van ouderen in een ‘westerse’ geïndustrialiseerde samenleving en oosterse samenlevingen. Mijns inziens kan dit op een zelfde manier benaderd worden, met name door de specifieke betekenis van de term bejaarde of de corresponderende term in al zijn rijkdom in een concrete setting te analyseren.

³¹ Het valt te argumenteren dat Pinkers Turing-model in staat zou zijn de volledige connotatieve structuur rond elk woord op te nemen, vermits het een hypothetisch model is. Maar wat dan met de idiosyncratische aspecten van betekenis? Wat met het gegeven dat de connotatieve structuur veranderlijk is? Wat met andere contextaspecten die eveneens in het betekenisproducerend proces betrokken zijn? Wat met de variabiliteit van de regels waarop dit proces gebaseerd is? Het is opvallend dat Pinker zich welbewust is van deze problemen, maar het ambigue karakter van taal net als argument gebruikt om iedere band tussen taal en denken te ontkennen. Dit heeft alles te maken met het feit dat hij denken enkel als logisch denken ziet, waar het indexicale karakter van taal natuurlijk geen plaats in kan vinden.

dus cognitieve processen te zijn. Greene merkt bovendien op dat de cognitieve modellen voorlopig ontoereikend zijn om de complexiteit van betekenis te vatten.

Deze opvatting is ook te vinden bij Friedrich die in ‘The Language Parallax’ stelt dat linguïstische relativiteit voornamelijk invloed kan uitoefenen op de poëtische aspecten van taal, en dat elke natuurlijke taal deels poëtisch is. Hij ziet een vruchtbare en energieke interactie tussen de individuele verbeelding en de poëtische aspecten van taal als de basis van linguïstisch relativisme, een standpunt dat ook in Sapir's werk opduikt, waar deze laatste stelt dat:

“Language is itself a collective art of expression, a summary of thousands upon thousands [...] of individual intuitions... the language is ready, or can quickly be made ready, to define the artist's individuality” (Sapir, geciteerd in Friedrich, 1986: p. 53)

Hoewel het vocabularium dat wordt gehanteerd door de verschillende auteurs die in dit hoofdstuk aan bod zijn gekomen van elkaar verschilt nemen zij een vergelijkbaar algemeen standpunt in, dat mogelijkheid biedt tot de conceptualisering van een linguïstische relativiteit die breder maar niet geheel strijdig is met Whorf's opvatting van de band tussen taal en denken. Indirect steunen zij de kritiek die Sahlins formuleert op empirisch onderzoek dat elke band tussen taal en denken ontkent, en die deze benadering terecht verwijt geen rekening te houden met de complexiteit van betekenisaspect van taal, maar betekenis reduceert tot de denotatieve aspecten ervan. Linguïstische relativiteit opgevat op deze manier is meer diffuus dan de originele formulering ontstaan uit de Boasiaanse traditie van linguïstisch onderzoek, en kan invloed uitoefenen op individueel, (sub)cultureel en andere niveaus. Aangezien taal belangrijke communicatieve doeleinden heeft (Clark, 1996) is er ook steeds een gedeeld aspect in taal, zowel wat betreft de denotatieve als de connotatieve aspecten. Het is precies dit gedeeld aspect, ten slotte, dat het gebruik van de term linguïstische relativiteit voor de in dit hoofdstuk aan bod gekomen kenmerken van taal, die allen te maken hebben met het betekenisproducerend karakter van taal, legitimeert.

Besluit

Terwijl de discussie rond linguïstisch determinisme reeds in het nadeel van deze hypothese beslecht is, woedt de controverse rond de zwakkere versie van deze theorie verder. In deze verhandeling is eerst een historische schets gemaakt van hoe de Sapir-Whorf hypothese tot stand is gekomen, waarna dieper werd ingegaan op de inhoud van dit theoretisch standpunt. Hieruit is onder meer gebleken dat Whorfs standpunt ter zake heel wat genuanceerder was dan door sommige auteurs wordt beweerd. Whorf liet wel degelijk de nodige ruimte voor cognitieve processen waar taal geen invloed op heeft en had zelf voornamelijk aandacht voor de onbewuste structuren van taal, terwijl de meest stereotype weergaven van zijn gedachten meestal uitgaan van bewuste, lexicale categorieën om aan te tonen dat Whorf het bij het verkeerde eind had.

In het tweede hoofdstuk is aangetoond dat positief-wetenschappelijk geïnspireerd onderzoek niet in staat is gebleken uitsluitend te geven omtrent de wetenschappelijke validiteit van de Sapir-Whorf hypothese. Resultaten van dergelijk onderzoek kunnen zowel als steun als als refutatie van de linguïstische relativiteitstheorie worden aangedragen. Het belang van dit soort onderzoek lijkt hem dan ook vooral te liggen in het afbakenen van cognitieve terreinen die door taal kunnen worden beïnvloed, en in het zoeken naar linguïstische en cognitieve universalismen.

Ten slotte werd getracht na te gaan wat het betekent wanneer ‘betekenis’ in het debat betrokken wordt. Vanuit dit standpunt blijkt het mogelijk te zijn een relativisme voor te stellen dat Whorfs opvatting in deze materie aanvult. Verder beperkt het relativisme op deze manier bekeken zich niet tot taalgemeenschappen, maar is het ook werkzaam tussen andere vormen van gemeenschappen, en uiteindelijk zelfs tussen individuen. Hierbij kan wel verwacht worden dat relativisme op deze manier bepaald steeds subtieler zal zijn naarmate men een kleinere groep bekijkt.

Elke vorm van linguïstisch relativisme uit sluiten lijkt dus op zijn minst voorbarig te zijn. Niet alleen tonen experimenten aan dat er wel degelijk domeinen zijn waar taal een invloed uitoefent op cognitieve processen, ook de opvatting van Gumperz, Friedrich en anderen opent nieuwe beloftevolle perspectieven op linguïstische relativiteit en maakt dat de rol van dit concept nog niet is uitgespeeld, maar integendeel een interessante toekomst voor zich lijkt te hebben.

Bibliografie

- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H. & Dasen, P. R. (1992) *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, J. & Verschueren, J. (1992) *Het Belgische migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering*. Antwerpen: IPrA Research Center.
- Blommaert, J. & Verschueren, J. (1994) *Antiracisme*. Antwerpen: Hadewijch
- Clark, H. H. (1996) "Communities, commonalities, and communication." In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 324-358.
- Encandela, J.A. (1997) "Social Construction of Pain and Aging: individual Artfulness within Interpretative Structures." In: *Symbolic Interaction*, 20, (3), 251-274.
- Foley, W. A. (1997) *Anthropological Linguistics. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Friedrich, P. (1986) *The Language Parallax: Linguistic Relativism and Poetic Indeterminacy*. Austin: University of Texas Press.
- Greene, J. (1975) *Thinking and Language*. Suffolk: Richard Clay (The Chaucer Press) Ltd.
- Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) (1996) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J. J. (1996) "The linguistic and cultural relativity of inference." In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 374-406.
- Hanks, W. F. (1996) "Language form and communicative practices." In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 232-270.
- Haviland, J. B. (1996) "Projections, transpositions, and relativity." In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 271-323.
- Hoijer, H. (ed.) (1954). *Language in Culture: Conference on the Interrelations of language and Other Aspects of Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hoijer, H. (1976(1972)). "The Sapir-Whorf Hypothesis." In Samovar, L. A. & Porter, R. E. (eds.) *Intercultural Communication: a Reader*. (2nd edition). Belmont, Wadsworth Publishing Company: 150-159.
- Levinson, S. C. (1996) "Relativity in spatial conception and description" In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 177-203.

Lucy, J. A. (1992) *Language diversity and thought: A reformulation of the linguistic relativity hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lucy, J. A. (1996) "The scope of linguistic relativity: an analysis and review of empirical research." In: Gumperz, J. J. & Levinson, S. C. (eds.) *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press: pp. 37-69.

Miller, G. A. & Johnson-Laird, P.N. (1976) *Language and Perception*. Cambridge University Press.

Pinker, S. (1994). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York: W. Morrow & Co.

Roossens, E. (1992) *Sociale en Culturele Antropologie: Een kritische belichting van enkele hoogtepunten*. Leuven: Acco.

Sapir, E. (1921) *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt, Brace & World, Inc.

Sivin, N. (1982) *Why the Scientific Revolution Did Not Take Place in China – or Didn't It?* in Ghuohao, L., Zhang, M. en Cao, T. *Exploration in the History of Science and technology in China*. Shanghai: Chinese Classics Publishing House. 89-106.

Van Poecke, L. (1991). *Verbale Communicatie*. Leuven, Garant.

Wierzbicka, A. (1992) *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York: Cambridge University Press.